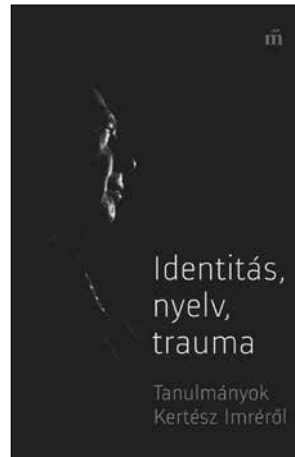

A KERTÉSZ-OLVASÁSRÓL

György Péter (szerk.): *Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*

Évtizedek óta meghatározó szövege a Kertész Imre munkásságát tárgyaló szakirodalomnak, hogy a szerző könyveit korábban vagy egyáltalán nem, vagy következetesen félreolvasva úgy a kritikai, mind a szélesebb olvasóközönség. (Írásában Bartók Imre odáig merészkedik, hogy Kertésznek „nincs, talán nem is lehet már olvasója” [29.]; míg a kötet György Péter és Schmal Alexandra által jegyzett előszava szerint: „a Kertész-recepció jelentős része csupán szűkös, tehát kizárólag az irodalomtörténet és az esztétika kategóriái szerint működött” [9.], nem fordítva kellő figyelmet az életmű társadalmi-politikai vonatkozásaira; valamint a holokauszt megnevezés problematikussága már „önmagában véve is alkalmat nyújtott Kertész kivételes munkásságának interpretációs félreértéseire” [7.].) Mindez persze csupán a kritikai hagyomány létezése felől is erősen ellentmondásos, amennyiben egy kiterjedt és élénk diskurzus középpontjában e diskurzus hiányának időről időre megismételt regisztrálása áll. Természetesen van Kertész Imrének olvasója, és a könyveiről adott olvasatok nem nélkülözik a különböző típusú megközelítésmódokat sem. A recepció meghatározó szövege minden bizonnyal azért tud ettől eltekinteni, mert egyrészt erősen befolyásolják magának a szerzőnek az önértelmezései (miszerint heroikus, nagyszabású munkájának jelentőségét szinte soha, senki nem ismerte fel, legfeljebb tévesen); másrészt, ezzel összefüggésben, abból az előfeltevésekből indul ki, hogy Kertész könyvei és írói munkássága olyan példaértékű tudást hordoz, amit csak megközelíteni lehet, de teljessége és tisztasága szükségszerűen csorbul az interpretáció során. Ez utóbbi elképzelésben a pszichológia *viszontállítétel* fogalmára ismerhetünk, amely a történettudományban is azonosított jelenség: eszerint a kutató esetenként öntudatlanul is újrátámasztja a kutatásául szolgáló események pár kiemelt mozzanatát – jelen esetben egy nagyon is „kertészi” programot követ az az irodalmár, aki munkáját lezárhatatlannak, eleve kudarcra ítéltnek, mégis egy elfogadható élet szempontjából elengedhetetlennek tételezi. Nem szeretném elvitatni az ilyen értelmezői és olvasói hozzáállás érvényességét, azonban fontos látni azt is, hogy ez könnyen eredményezhet patetikusba hajló beszédmódot (Radics Viktória a kötetből: „Képzeljük bele ebbe a kijelentésbe a holokauszt túlélő súlyos tapasztalatát is! Számára, akit megkóstolt a halál, akárcsak a nagy filozófusok számára, maga az élet, a lét a probléma [...], és persze a halál” – 133.), és ugyanígy megvan a veszélye annak is, hogy önbejelítő módon éppen ez gátolja a szövegek olvasását és értelmezését, azaz hogy bármiféle új és saját viszonyulást alakíthassunk ki velük.

Magvető Kiadó
Budapest, 2021
288 oldal, 3999 Ft

A Kertész-művek olvasásának éppen az a nehézsége, ami egyben a legizgalmasabb összetevője is. Az irodalmi művek elbeszélői és a naplókban/előadásokban megszólaló szerző ugyanis olyan magával ragadó, meggyőző és megrázó módon képes valóban megkerülhetetlen kérdésekben megnyilvánulni, hogy azok nem komolyan vétele és nem átgondolása fontos tapasztalatoktól és tanulságoktól fosztja meg az olvasót. Miközben az ezekkel való konfrontáció is hasonlóan lényeges belátásokhoz vezethet: kimutatva a megszólalók ellentmondásosságát, túlkapásait vagy akár az általuk is érvényesített kizárások mechanikáját. Sokszor éppen abban lokalizálható a szövegek valódi tétje, hogy bemutatják, miként működteti még egy áldozat is azt a logikát, amely esetenként saját megsemmisítésére irányul. A Kertész-olvasás így leginkább abban a mozgásban tud kiteljesedni, amelyet egyszerre hat át a szövegekben megfogalmazott szembenézés jelentősége és radikalizmusa iránti lelkesültség, valamint a végletes, patológikus, akár kirekesztő megnyilvánulásoktól való távolságtartás; az azonosulás és az elhatárolódás dinamikája.

Már csak azért is, mert az életmű szövegei is oppozíciók nem vagy nehezen kibékíthető feszültségét teszik meg gondolati és poétikai alapjuknak. Az *Identitás, nyelv, trauma* című tanulmánykötet írásainak legizgalmasabb részletei szintén azok, amelyek e feszültség működéskére kérdeznak rá. Schmal Dániel és Mártonffy Marcell például a teológia felől közelít, amikor előbbi érzékenyen elemzi a lelkesültség, a személyiség és az Isten, másik oldalról pedig a negativitás, a szégyen és a lét tagadása között húzóódo ellentét szerepét Kertész gondolkodásában; míg utóbbi az abszolútum elfogadásának és tagadásának dialektikáját mutatja be: „Ez a minden pátoszt megelőzően tárgyilagos belátásra számot tartó istenhiány azonban egyszersmind feltétele is a transzcendencia-kérdés elnémíthatatlanságában jelentkező igény érvényesítésének [...] ezért egyszerre kell megfelelnünk mindkét, egymásnak ellentmondó igénynek, amelyet az abszolútum a gondolkodással szemben támaszt: úgy gondolkodjunk az abszolútumról, hogy egyidejűleg tiszteletben tartjuk a faragott kép tilalmát, vagy még inkább: a képtilalom ösztönzését követve próbáljuk elgondolni azt, amiről (akiről) nem alkothatunk képet” (78–79.). Ugyanígy Radics Viktória is hosszasan elemzi a Kertészt (az esszében a tulajdonnév leginkább az író elképzelt figurájára vonatkozik) meghatározó ellentéteket: bűn vs. megtisztulás; tudatlanság vs. megvilágosodás; külső vs. belső világ; otthontalanság vs. hazaérkezés; irracionizmus vs. racionalizmus; destrukció vs. kreativitás; örület vs. normalitás; moralitás vs. amoralitás; káosz vs. forma; rabság vs. szabadság (vö. 141–143.); Schein Gábor pedig alapvető megállapítást tesz a kertészi énkonstruálás ellentmondásosságáról, amennyiben rámutat, hogy az – részben – a totális államhoz hasonlóan működik, hiszen kizárja magából mindazt, ami nem a sajátja (96.).

Mégis egyetlen írás található a kötetben, amely nemcsak kimutatja ezeket a mozgásokat az egyes szövegeken belül, hanem maga is képes mozgásba lendülni és függetleníteni gondolatait Kertész autoritásától, miközben annak nagyságát és igazságát is elismeri. Ez Sipos Balázs *Sonderberg bűne – ábrahámíta testvérháborúk* című írása, amely már azáltal is képes az előre adott értelmezéseken felülkerekedni, sőt azok vakfoltjaira rákérdezni, hogy szembenéz a kihívással, amely „abból állna, hogy vonja vissza a holokausztnak a modernitás kizárólagos betetőzéseként értett egyetemességét, és figyelmeztessen mindazokra a gondolatalkazatokra, amelyek anyagi vagy szimbolikus értelemben a kolonizáció eszközeként vagy újabb állami terror legitimitására kívánják felhasználni, *mégse fojtsa el megrendítő erejét*, ami mindnyájunk számára, legyünk keresztények, zsidók, arabok, muszlimok, feketék vagy mások, máig tanulsággal szolgál, mindannyiunkat alázatra int és gondolkodásra ösztönöz” (175. – kiemelés az eredetiben). Sipos valóban új szempontot kínál ahhoz, hogyan lehet a ma horizontjából a Kertész-szövegekhez közelítenünk. Ennek lényege, hogy napjaink Európájában a kitaszított, alávetett, lenézett és kisemmizett figura „nem a zsidó, hanem az arab, a muszlim, a *muzulmán*” (174. – kiemelés az eredetiben).

Részletesen végigköveti, hogy a gyarmatosító-orientalista-rasszista nézőpont, amely a „migráns”, az „öngyilkos muszlim merénylő” és „az iszlám mint a halál kultúrája” képeiben mindennapos, sőt elfogadott a nyugati világban, az európai gondolkodás milyen évszázados alakzataira vezethető vissza – köztük a koncentrációs táborokban alkalmazott „muzulmán” megjelölésre is, amely a kiszolgáltatottságtól végtelenen elgyengült rab leírását szolgálta, és amely köztudottan sokáig a *Sorstalanság* munkacímeként is funkcionált. Sipos szerint beszédes, hogy se a túlélők, se az értelmzők nem hozzák szóba a megjelölés konnotációit, mintha a „muzulmán” nem a hajlongó, állatias, magunkról leválasztott arab képzetét hordozná magában; akinek az életben maradása éppolyan kísértetiesen hat, mint a 9/11 után leigázott muszlimoknak a jelenléte, akiknek „a nyugati percepció számára már réges-rég meg kellett volna halniuk” (247.). Ha komolyan vesszük Kertész belátásait a kiközösítésnek, a megalázásnak és a megsemmisítésnek a társadalmi mindennapokban is ható mechanikájáról, akkor szembe kell néznünk azzal is, hogy „a »zsidó-keresztény« eminensen keresztény fogalom, orientalista konstrukció, amely az asszimiláció sikerültségét jelenti be: az integrációját a Nyugat lineárisan haladó, nemzetekre bomló, mégis kozmopolitának beállított világtörténelmébe. Ezt a modellt érvényesítették és érvényesítik máig a cionista askenázik, Izrael legerősebb identitásközössége, mindenféle keletiekkel szemben” (185.). Sőt innen nézve válik magyarázhatóvá, kontextusba helyezhetővé a Kertész kései naplóiban megjelenő iszlamofóbia is (szemben György Péter elképzelésével, aki szerint arra „tényleges magyarázat nincs” – 278.), amelyet a tanulmány tehát nem mint „tévedés, vakeset, afféle kisiklás”-t kezel, hanem az európai kultúrtörténet egy rendre elhallgatott gondolati és beszédalakzatának hatását fedezi fel benne. Azt, hogy Kertész kilencvenes években írt nagyhatású esszéinek fogalmi hálózata miként előlegezi a későbbi tarthatatlan kijelentéseket, Sipos korábban elemezte *Az emberhez méltó élet títka* című előadásában a Kertész születésének 90. évfordulójára szervezett konferencián, amelynek szerkesztett változata azóta az *Enigma* folyóiratban és (reméljük) hamarosan a konferencia tanulmánykötetében is olvasható lesz. Ez a szöveg és a *Sonderberg bűne* egymás párdarabjaiként értelmezhető, és érdemes őket egymás mellett olvasni – még akkor is, ha megítélésem szerint a mostani írás még világosabban és meggyőzőbben mutat rá az említett folyamatokra, mint a korábbi.

És talán tovább is folytatható Sipos vizsgálódása, hiszen tanulmánya éppen akkor ér véget, vagy mutatkozik kidolgozatlanak, amikor konkrét szöveghelyeket elemez. Mindenekelőtt hiányzik *A végső kocsma* és azon belül is Sonderberg doktor monológjának az elemzése, amely az egész gondolatmenet apropójául szolgált. Ugyanígy nem egészen meggyőző, hogy a *Sorstalanság* részletei, amelyekben előfordul a muzulmán kifejezés, *elsősorban* az említett kizárásról értesítene: egyrészt található a szövegben nem kevésbé megrázó részek, ahol a táborba érkező Köves a rabok visszataszító látványát éppen zsidóságukkal hozza összefüggésbe (vagyis nem csak a „muzulmán” választja le magáról); másrészt a tény, hogy magát még muzulmán állapotban sem azonosítja muzulmánként, olvasatomban egy általánosabb idegenség-érzetről és önazonosság-hiányról értesít, amely csak a külső tekintetekből tud következtetni saját helyzetére. Ugyanakkor Sipos szempontjai sem elvetendő – sőt kifejezetten érdemesnek tűnik azokat egy alapos szövegelemzésbe beépíteni. Egy ilyen elemzés a művek belső szerveződését vizsgálva is elvezethet olyan komplex szempontok kidolgozásához, akár további árnyalásához, amely szerint a rasszizmus „a megkülönböztetés fiziológiai és kulturális előítéletek alapján végbemenő sociopolitikai praxisa, melyet (eltérő mértékben) valamennyi »civilizált« népcsoport gyakorol”, és nem „valamiféle ördögi meggyőződés, ami csak a »rosszakra« jellemző” (239.).

Ugyanakkor nem lehet számonkérni a tanulmányokon a mélyreható szövegelemzések hiányát, hiszen a kötet éppen abban jelöli ki célját, hogy az ilyen irodalomtörténeti és esztétikai értekezések mellé társadalmi, politikai vagy akár teológiai kontextusokat teremtsen.

Schmal Dániel említett írásában ugyan helyenként prózapoétikai elemzésekre is vállalkozik, ám ezek nagyrészt inkább a szakirodalom korábbi belátásaira támaszkodnak (például a körülményes, a pontosság és a pontatlanság kettősségében létrejövő mondatépítés) – mégis fontos, hogy gondolatmenetét a szövegek működésével ütköztetve képes artikulálni. Jobban jellemző azonban tanulmányára és az egész kötetre is *Az én krízise* című alfejezet (41–49.), amely az indentifikációs konstrukció sikerültsége/sikerületlensége felől közelít az életműhöz: egyaránt ebben jelölve ki a szövegek és Kertész írói programjának tétjét. Bartók Imre szövegében is ez utóbbi, Kertész munkásságának ethosza áll a középpontban, amelyen keresztül a kortárs irodalmi nyilvánosság kritikáját adja – vö.: „Kicsit más ez, mint koccintózni a könyvhéten” (18.). Bartók – követve az író társ radikalizmusát – nem riad vissza olyan kijelentésektől sem, minthogy „amilyen technológiai összefüggés van a modern ipari termelés és a KZ-ek logisztikája között, olyan kulturális összefüggés áll fenn a *Csárdáskirálynő* [Kertész korai színdarabja] és Birkenau között” (17.), ám ezeket az erős kijelentéseket nem igazán bontja ki, inkább egy írói attitűd performatív bemutatását viszi segítségükkel véghez. Ezt az attitűdöt találóan (és szintén Kertészt idéző jelzős és birtokos szerkezetekkel) jellemzi: „ez az irodalom elemi undorral utasítja el a provincialitás minden formáját, a borgőzös, szomorú-bölcs k-európai ironizálgatást, a humanizmus álnaiv paródiáit, a kollegialitás és a paternalizmus patológikus összekeverését, a mondat azonosítását a stílussal, az egy tőről fakadó sallangmentes és ornamentikus nyelvhasználatot, és mindekelőtt az író bármiféle közéleti kitüntettségét és számonkérhetőségét” (27.).

A szövegek értelmezése helyett az író figurájának kidolgozásához járul hozzá Schein Gábor és Radics Viktória is. Utóbbi Kertész naplóregényeinek egyes belátásait problémátlanul vetíti rá a(z így szükségszerűen kultusz tárgyává magasztosuló) szerzőre; ezáltal kevés újdonsággal szolgál. Schein Gábor szintén Kertész írói magatartását elemzi, amelynek legfontosabb elemét ő is a minden – társadalmi, esztétikai, politikai – elvárással szembemutató radikalizmusban jelöli ki. Külön izgalmas, hogy a *Kaddis* egyik jelenetében a kiadói igazgató figuráját Kardos Györggyel azonosítja (az AVH-s alezredesből lett újságíróval és könyvkiadóval), majd ezt a szövegrészt Moldova György *Aki átlépte az árnyékát* című könyvének szintén Kardosról szóló részletével veti össze, amin keresztül – bár inkább implicit módon – a „kertészi”, a „kardosi” és „moldovai” magatartásformákat is szembeállítja egymással (98–103.). A kötet záródarabjában György Péter a *Sorstalanság* megírásának és megjelenésének társadalmi hátterére kérdez rá magyar és európai viszonylatban. Mindezzel többek között a *Jewish Studies* diskurzusának magyarországi hiányára is felhívja a figyelmet, és ennek a keretnek az érvényesítése mellett érvel a Kertész-kutatásban (278.).

Az érdekes megállapításokon túl mindez mégis a művek olvasásának és értelmezésének a kiegészítéseként értelmezhető, és leginkább egy jelentős író kultikus figurájának kidolgozásához járul hozzá. Megfontolandónak tűnik azonban egy 2022-ben megjelent német nyelvű kötet utószavában tett javaslat, amely egyetlen figura kidolgozása helyett a regényíró, a naplóíró, valamint a regényekben és a naplókban megjelenő én háromszögében tartja értelmezhetőnek a Kertész tulajdonnevet. A *Heimweh nach Tod* [Honvágy a halál iránt] című, a Rowohl kiadónál megjelent kiadvány ezen túl is komoly hozzájárulásnak tekinthető a Kertész-recepcióhoz, ugyanis korábban kiadatlan naplójegyzetek (1958–1962), valamint az eddig szintén kiadatlan, ám az életmű egésze szempontjából is alapvető jelentőségű esszé, *Az első vázlat a funkcionális emberről* német fordítását olvashatjuk benne Ingrid Krüger, Kelemen Pál és Heike Flemming jóvoltából. Mondjuk így: érdekes alakulása az életműnek, hogy ezek a hagyatékban fennmaradt szövegek először németül jelennek meg; ugyanakkor az *Identitás, trauma, nyelv* kötethez hasonlóan a könyv a Kertész-próza lényeges kontextusát képes megteremteni – így annak újraolvasására ösztönözhet bennünket.